

Research Papers

ग्रंथालय आधुनिकीकरण : एक दृष्टीक्षेप

प्रा. देशमुख अब्दुल हादी अब्दुल बारी
(ग्रंथपाल)
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मठा
जि. जालना

प्रस्तावना :-

ग्रंथालय आधुनिकीकरणासाठी प्रगत माहिती तंत्रज्ञान वापरात येत आहे तर ग्रंथपालन हे नव्या रूपात पाहयला मिळत आहे. या सर्व घडामोडी खुपच वेगाने होत आहेत. ग्रंथालयाचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी अपेक्षित खर्च, मनुष्यबळ, जागेची उपलब्धता, आधुनिक साहित्य, फर्नीचर इत्यादी आवश्यक आहे. ग्रंथालय आधुनिकीकरणासाठी प्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग असावा लागेल. परिणामी ग्रंथालयाचे पारंपारीक रूप बदलून आधुनिकीकरणाकडे वाटचाल करणे आवश्यक आहे. ग्रंथालय आधुनिकीकरणात खालील बाबींचा समावेश आहे.

1) इंटरनेट :

इंटरनेट म्हणजे जगातील लाखो संगणकांनी मिळून तयार झालेले जाळे होय. इंटरनेट मधील सर्व संगणक हे एकमेकांशी संवाद साधतांना विशिष्ट अशा तत्व प्रणालीचाच उपयोग करतात. त्याला संयोजन प्रणाली / इंटरनेट तत्व प्रणाली असे संबोधले जाते, अमेरिकेतील संरक्षण विभागाने इंटरनेटचा पाया घातला. इंटरनेटची परिभाषा, भाषा त्याचे तंत्रज्ञान हे तरुण मुलांच्या बोलण्यात वारंवार येतांना आपण पाहत आहोत. गल्ली गल्लीत सायबर कॅफे "इंटरनेटच्या टप-या" उघडल्या आहेत. लहान मुल इंटरनेटवरील खेळ, ऑनलाइन रेल्वे, विमानाचे आरक्षण करता येते.

इंटरनेटचे फायदे

1. इ - मेल
2. टेलनेट
3. न्युजग्रुप
4. ई - चॅट किंवा गप्पा मारणे इंटरनेटसाठी मोडेम व रायटर ही यंत्रसामुग्री आवश्यक असते.

2) नेटवर्क :

माहिती तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे माहितीची नेटवर्क अधिक लवचिक वापरकर्ताभिमुख आणि माहितीच्या वेगवान प्रतिप्राप्तीसाठी उपयुक्त ठरत आहेत. वाचकांच्या गरजा भागवून त्याच्या समाधानाकरीता अशी नेटवर्कस विविध स्त्रोताद्वारे माहिती पुरविण्याची सुविधा उपलब्ध करून देतात नेटवर्क म्हणजे व्यक्तीचा किंवा संघटनाचा असा संच जो एकमेकांशी जोडला गेला असतो.

उद्दिष्ट्ये-

- 1) वाचन साहित्याचा सामुहिक उपयोग वाढीस लावणे
- 2) प्रलेख आणि माहितीची देवान घेवान करणे
- 3) ऑन लाईन माहिती प्रतिप्राप्ती ऑनलाईन संघ तालीका, रेफरल सेवा इ. करीता मदत करणे
- 4) इ मेल करणे तसेच प्रत्यक्ष फाईल स्थलांतरण करणे
- 5) वाचन साहित्य विकासाकरीता सहकार व समन्वये साधने

उपयोग :

- 1) प्रलेख आदान प्रदान
- 2) माहिती डाउनलोड करणे
- 3) सी.डी. रोम आधारित उत्पादने व सेवांचा वापर
- 4) सर्व लोकांकरीता माहिती व सॉफ्टवेअरचा मुक्त वापर
- 5) राष्ट्रीय ग्रंथालय तालीकांच्या एकत्रीकरणद्वारे ग्रंथसुचीचे नियंत्रण

ग्रंथालय नेटवर्कस :

खालील प्रमाणे ग्रंथालय नेटवर्कस आहेत.

- 1) शिक्षण आणि संशोधन नेटवर्क (ERNET)
- 2) राष्ट्रीय माहिती केंद्र नेटवर्क (NICNET)
- 3) डेव्हलपींग नेटवर्कस लायब्ररी (DELNET)
- 4) ब्रिटीश लायब्ररी ऑटोमेटेड इन्फर्मेशन सर्व्हास (BLAISE)
- 5) ऑनलाईन कॉम्प्युटर लायब्ररी सेंटर (OCLC)
- 6) इन्फर्मेशन अॅण्ड लायब्ररी नेटवर्क (INFLIBNET)

3) वेब 2.0 तंत्रज्ञानाचा ग्रंथालयात उपयोग :

वेब 2.0 तंत्रज्ञानास वेब 1.0 तंत्रज्ञानाची म्हणजेच इंटरनेट तंत्रज्ञानाची पार्श्वभूमी आहे. किंबहुना असे म्हणता येईल वेब 2.0 म्हणजे प्रगत इंटरनेट तंत्रज्ञान होय. इंटरनेट तंत्रज्ञान आजच्या म्हणजे वेब 2.0 अवस्थेपर्यंत पोहचण्याच्या विविध प्रगत अवस्था आहेत. स्पष्टतः 2.0 संकल्पने पाठीमागे 2.0 तंत्रज्ञान असल्याने त्या तंत्रज्ञानाची ओळख करून घेणे आवश्यक आहे. 2005 च्या आसपास टीम ओरॉयली आणि डेल डोगर्थि या ओ. रॉयली मिडिया कंपनीतील इंजिनियर्सनी वेब 2.0 संकल्पना मांडली.

वेब 2.0 हे इंटरनेट आधारित सेवांची प्रगत दुसरी पीढी असून यामध्ये पुढील नविन तंत्रज्ञानाचा समावेश आहे.

- 1) आर. आर. एस. फिडस
- 2) वेब लॉगज
- 3) इंस्टंट मेसेजिंग
- 4) स्ट्रिमिंग मिडीया
- 5) विकीज
- 6) सोशन नेटवर्किंग / बुक मार्किंग
- 7) टॅगिंग
- 8) मॅश अप
- 9) पिलकर इ.

वैशिष्ट्ये :

- 1) वेब एक प्लेटफॉर्म
- 2) सामुदायिक बौद्धिक कौशल्य
- 3) आज्ञावलीच्या चक्रातून सुटका

4) ई – स्त्रोत साहित्य :

इंटरनेट आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे डिजिटल किंवा ई स्वरूपात माहिती प्रकाशित करणे शक्य झाले आहे. छापील साहित्य प्रकाशनाप्रमाणे ई स्वरूपातील साहित्य प्रकाशनाचा वेग वाढतो आहे. या पार्श्वभूमीवर ग्रंथालयात ई स्वरूपातील साहित्याची उपलब्धता हळुहळु वाढत आहे. ज्याप्रमाणे ग्रंथ, नियतकालिके, संदर्भसाधने व सारयुक्त सुचीबद्ध साहित्य छापील स्वरूपात प्रकाशित होतात त्याप्रमाणे किंबहुना तेच साहित्य ई स्त्रोत स्वरूपात प्रकाशित होत असते. “असे साहित्य जे विविध प्रकारच्या संगणकाद्वारे उपलब्ध होते, त्यास ई स्त्रोत साहित्य म्हणतात.” ई स्त्रोत साहित्य हे ऑफ लाईन किंवा टप्पाटप्प्याने उपलब्ध होणारे असते किंवा ऑनलाईन स्वरूपाचे म्हणजे सतत दिसणारे व अद्यावत असे असतात. ऑफलाईन स्वरूपातील ई स्त्रोत हे सर्व साधारणपणे सी. डी. स्वरूपात उपलब्ध होतात. तर ऑन लाईन पध्दतीतील स्त्रोत हे इंटरनेटद्वारा सतत उपलब्ध होतात.

ई स्त्रोत साहित्य प्रकार :

- 1) निर्देश आणि सारनियतकालिके सुचीबद्ध
- 2) ई जर्नल पुर्ण स्वरूपात
- 3) ई बुक्स
- 4) संदर्भ डेटाबेस सुचीबद्ध
- 5) संदर्भ डेटाबेस पुर्ण स्वरूपात
- 6) सांख्यिकीय माहितीचे डेटाबेस
- 7) भौगोलिक माहिती संदर्भ डेटाबेस

5) ई पब्लिशिंग :

डिजिटल तसेच प्रकाशित माध्यमाच्या विकासामुळे छापील माध्यमाबरोबरच ई स्वरूपात साहित्य प्रकाशित होण्यास सुरुवात झालेली आहे. छापील माध्यमाच्या तुलनेने ई स्वरूप तितकेसे वाचक स्विकारत नसले तरी ई स्वरूपात साहित्य प्रकाशनाचे फायदेही आहेत. पुस्तके व नियतकालिके ई स्वरूपात प्रकाशित होत आहेत. प्रकाशकही छापील माध्यमाबरोबरच ई स्वरूपातही साहित्य प्रकाशित

करू लागले आहे. ई बुक्स तसेच ई जर्नलस ही नविन साहित्य स्वरूपे रूजु होऊ पाहत आहेत.

ई पब्लिशिंग म्हणजे साहित्याची छापील माध्यमात नव्हे तर इलेक्ट्रॉनिक किंवा डिजिटल स्वरूपात साठवण करणे व प्रकाशित करणे होय. ई पब्लिशिंग म्हणजे साहित्य ऑनलाईन स्वरूपात प्रकाशित करणे होय. ई पब्लिशिंगमुळे लेखकांना आपल्या साहित्य जगभरातील वाचकांपर्यंत पोहोचविण्याचीसंधी प्राप्त होते. तसेच प्रकाशन खर्चात बचत करणारी प्रभावी पध्दत आहे.

ई पब्लिशिंगचे प्रकार :

ई पब्लिशिंगमुळे साहित्य तात्काळ वाचकाकडे नक्की पोहचू शकते. ई प्रकाशनामुळे प्रकाशन व्यवसायात आधुनिकता येत आहे. त्यासाठी नविन तंत्रज्ञान निर्माण होत आहे. त्यासाठी नविन तंत्रज्ञान निर्माण होत आहे. ई पब्लिशिंगचे प्रकार पुढील प्रमाणे आहे.

- 1) ई बुक्स
- 2) प्रिंट ऑन डिमांड
- 3) डिजिटल कन्टेन्ट
- 4) इलेक्ट्रॉनिक इंक
- 5) ई मेल पब्लिशिंग
- 6) वेब पब्लिशिंग
- 7) ई जर्नल इत्यादी

6) ओपन सोर्स पध्दती :

समाजातील सर्व नागरीकांना हवी ती माहिती सहजपणे उपलब्ध करून देण्यासाठी सॉफ्टवेअर विनामुल्य पुरावेत असा विचार व्यापार सामाजिक कल्याण चिंतनाच्या काही तंत्रज्ञानाच्या मनात आला व या विचारातून ओपनसोर्स पध्दतीचा उगम झाला. ओपन सोर्स या शब्दाचे काही अर्थ काढता येऊ शकतात जसे की, ‘असे सॉफ्टवेअर की जे बनविणाऱ्या प्रोग्रामरला त्याचे सोर्स कोड इतरांना देता येतात आणि असे कोड हे सॉफ्टवेअरचाच एक भाग असून ज्या कोणा व्यक्तिला ते सॉफ्टवेअरचाच एक भाग असून ज्या कोणा व्यक्तिला ते सॉफ्टवेअर उपयोगी वाटते अशा व्यक्तिस हे कोड सहजपणे मिळवता येतात.

रिचर्ड स्टॉमंडर यांच्या मते, ओपन सोर्स सॉफ्टवेअर म्हणजे असे सॉफ्टवेअर की ज्याचे सोर्सकोडे इतरांना मोफत उपलब्ध असतात. शिवाय त्यात बदल करणे व ते वापरणे याची ही मुभा असते आणि ज्याचे व्यवस्थापन विकसक संघाद्वारे होत असते. ओपन सोर्स चे दोन टप्पे आहेत.

A) UNIX B) LINUX

ग्रंथालयाशी संबंधित ओपनसोर्स सॉफ्टवेअर

- 1) कोहा (KOHA)
- 2) Phymy Bibli (PMB)
- 3) एव्हरग्रीन (Evergreen)
- 4) न्युजेनलीब (New Genlib)
- 5) लिबलाईम (Lib Lime)
- 6) ग्रीनस्टोन (Green Stone)
- 7) डीस्पेस (D-space)
- 8) फेडोरा (Fedora)
- 9) ई प्रिंट (E-Print)

7) ओपन ॲक्सेस :

ओपन सोर्स हे तंत्रज्ञान आज्ञावली व सॉफ्टवेअर साधनासंबंधी आहे. मात्र ओपन ॲक्सेस पध्दती ही साहित्य वापरासंबंधी आहे. ओपन ॲक्सेस संकल्पना ज्या साहित्यासंबंधी आहे ते साहित्य डिजिटल स्वरूपात असते किंवा ते ऑनलाईन म्हणजेच इंटरनेटद्वारे उपलब्ध होणारे असते. ओपन ॲक्सेस प्रकारातील

साहित्य हे विनामुल्य उपलब्ध होणारे आहे. त्याचप्रमाणे त्यावर मालकी हक्काचे बंधन असत नाही. हे त्यामळे शक्य होते कारण की, त्या साहित्याचे लेखक साहित्याबरोबरच आपला मालकी हक्कही वेबसाईट निर्मात्याला देऊ करतात. बहुतेक दर्जेदार नियतकालीक लेखकांना मानधन देत नाहीत कारण त्यांच्या नियतकालीक लेख प्रकाशीत झाल्याने लेखकाला मान व बरीच प्रसिध्दी मिळते या परिस्थितीत मानधनाचा प्रश्न गौण होतो. त्यामुळे लेखकाने आपले साहित्य ओपन अॅक्सेस स्त्रोता उपलब्ध केल्यास लेखकाचे नुकसान होत नाही.

ओपन अॅक्सेस पध्दतीने साहित्य उपलब्ध करून देण्याचे दोन पध्दती

- 1) ओपन अॅक्सेस साठवण
- 2) ओपन अॅक्सेस नियतकालीक

ओपन अॅक्सेस साहित्य स्त्रोत खालील प्रमाणे

- 1) सूची (Bibliographies)
- 2) डिरेक्टरीज (Directories)
- 3) सेरियल्स (Serials)
- 4) डिजीटल ग्रंथालय (Digital Library)

संदर्भ :

- 1) ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र – प्रा. सुतार धनंजय
- 2) ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकीकरण – प्रा. द. ना. फडके
- 3) ग्रंथालय व माहितीशास्त्राची अधिष्ठान – डॉ. धर्मराज वीर
- 4) ज्ञान गंगोत्री – मार्च 2007, मार्च 2008, सप्टें 2009, फेब्रु. 2010.